

I A deprivációk megélése a börtönben

Jelenleg három büntetésvégrehajtási fokozat működik a magyar büntetésvégrehajtásban. Emellett két olyan intézkedést találunk – a szigorított őrizetet és a szigorított javító-nevelő munkát –, amelyek megfosztják a fogvatartottat személyes szabadságától. E megfosztás azonos erejű a szabadságvesztés-büntetésnél alkalmazott szabadságmegvonással. Természetesen a különböző kategóriákban más és más az izoláció foka, a felügyelet szigora, a mozgás szabadsága.

Felvetődik a kérdés, hogy ezek az eltérő végrehajtási módok különbözőképpen hatnak-e a személyiségre? Feltételezem, hogy a heterogén rezsimekben elhelyezett elítéltek – akik a kriminális veszélyesség szempontjából is valószínűleg eltérnek egymástól – másként reagálnak a börtönhatásokra, különösen a megfosztásokra, másként alakul attitűdjük, értékrendjük, másként integrálódnak az elítélt szubkultúrába, és ezzel együtt viselkedésük is elütő lesz.

Az általam felkutatott hazai szakirodalmak csak épp érintik ezt a problémát. Egy olyan művet találtam, dr. Boros János *Agresszivitás a börtönben* című munkáját, amely kifejezetten e megfosztásokat elemezte. E tanulmányban említi Boros az USA-béli Sykest¹, aki a deprivációk öt olyan sajátosságát sorolja fel, amely véleménye szerint többé-kevésbé minden börtönünkre jellemző. Ezek: a szabadság hiánya, a kényelem hiánya, a szolgáltatások szűkössége, a heteroszexuális kapcsolatoktól való megfosztás, az autonómia korlátozása, a biztonságérzet hiánya.

A szabadság hiánya, elvesztése a legnyilvánvalóbb deprivációja a börtönéletnek. Hatása kettős: egyrészt az elzárás a mozgástér és a családi-baráti kapcsolatok korlátozásával jár, másrészt az elítéltek személyiségét, önértékelését („én”-képét) negatívan befolyásolja. Az ún. elsőbűntényes elítélt elveszítettnek érzi státuszát, úgy véli, ezentúl mindig viselnie kell az „egyszer már ült” bélyeget. Ha a családja nem érezteti vele, hogy elítéli tettéért, ha nem fordul el tőle, ha nem rekeszti ki, akkor is állandó szorongásban él mindezek miatt.

A kényelem hiányát és a szolgáltatások szűkösségét az elítélt elszegényedésként, a társadalmi degradáció újabb bizonyítékaként éli meg. A javaktól, a minőségtől való megfosztottság hatására a fogvatartottban erősödik a negatív önértékelés, amit a legtöbben úgy próbálnak kompenzálni, hogy meg nem engedett üzletelésbe kezdenek.

A heteroszexuális kapcsolatoktól való megfosztás az előzőleg rendezett szexuális életet élő elítéltet kínozza a legjobban. A frusztráció mértéke a szexuális szükséglet csökkentésével enyhíthető. A szexuális szükséglet reduk-

¹ Sykes, G.: *The Society of Captives*. Princetown Univ. Press. 1958. In: Boros János: *Agresszivitás a börtönben*. IM Bv. Szakkönyvtár, 1980.

ciója ellen azonban több tényező is hat. Egyrészt szexuális, valamint pornográf tartalmú könyvek, újságok, képek, színes női aktfelvételek, amelyekhez legálisan hozzájut az elítélt. Másrészt megfigyeltem, hogy maguk a fogvatartottak is írnak pornográf „regényeket”.

A heteroszexuális depriváció az elítélt önbecsülésének egyik lényeges elemét, a férfiasságát kérdőjelezi meg. Az ilyen jellegű depriváció megszüntetésére különféle módszereket alkalmaznak az elítéltek. Például nyugtatókkal csökkenthető a szükséglet erőssége, de önkielégítéssel, esetleg homoszexuális kapcsolat létesítésével is gyengíthető. Az agresszív elítéltek erőszakos módon létesítenek nemi kapcsolatot a náluk gyengébb, magukat megvédeni nem tudó elítéltekkel. A szexuális erőszak elszenvédésének lehetősége, melynek áldozata bárki lehet, a fenyegetettség, a bizonytalanság érzését kelti az elítéltekben.

A totális intézmények (kórház, laktanya, börtön) működése eleve magában hordozza a „beutaltak” *autonómiájának korlátozását*, amely kivált egy védekezési reakciót. Goffman², akinek elmélete több ponton érintkezik Sykesével, azt állítja, hogy az elítélteket a szigorú börtönrezsimben igencsak korlátozzák önrendelkezési jogaik gyakorlásában. Viselkedésüket szinte a legapróbb részletekig meghatározzák a különféle rendeletek és szabályzatok.

A situáció, amelyben élnek, felmenti őket bizonyos döntések meghozatala alól, amelyeket a szabad társadalom felnőtt és érett tagjai számára nap nap után biztosít. Ez a Krebs³ kifejezésével élve „szélszentes leülés” magától értetődő módon károsítja a személyiséget. Az alárendeltség, melyet az elítélt börtönbüntetésének során átél, „a társadalom felnőtt és érett tagja” státusz elvesztését jelenti számára. Ezzel együtt énképe is negatív irányba tolódik. Erősödik benne az önállótlanág, csökken a kezdeményezőképeség, romlik a kommunikációs készsége, és így tovább.

A fogvatartottak heterogén összetételű kényszerközösségekben (erőszakos és nem erőszakos, vagyon elleni, nemi erkölcs elleni, alkalmi és hivatásos bűnelkövetők, elsőbűntényesek és visszaesők) élnek együtt, ez pedig a *biztonságérzet hiányát* váltja ki belőlük. Az ilyen csoportokhoz való alkalmazkodás még a nagy börtöntapasztalattal rendelkező visszaesők számára is komoly erőpróbát jelent.

Az új elítéltet társai azonnal beugratják, hogy meg tudja-e védeni magát. Ha gyengének bizonyul, a nála erősebbek könyörtelenül kihasználják. Állandó feszültség forrása, hogy az elítélt anyagi, szexuális és személyi integritása nincs biztosítva. A társak kipróbálása, a vezérszerepért folytatott versengés a fiataloknál fogvatartottaknál a legkegyetlenebb. A félelmet, feszültséget az is növeli, hogy a próbának soha nincs vége. Ugyanakkor a próbákat sikeresen kiálló, győztes elítélteknél nagyfokú énképerősödést és státuszemelkedést vehetünk észre.

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy a bemutatott deprivációk együtt milyen típusú elítéltekre hatnak, vagyis, milyen fő típusokra oszthatjuk a heterogén elítélt-populációt. Nyilvánvaló, hogy másként élnek meg a deprivációs hatásokat pl. az elsőbűntényesek, illetve a visszaesők, az egészségesek, illetve a

² Goffman, E.: A totális intézetek karakterisztikájából: a rabok világa. A felügyelet és a rabok kapcsolata. 1961. In: Csetneky László: Alkalmazkodás a börtönkörnyezethez. Alkotó Ifjúság tanulmánykötet, IM 1981.

³ Krebs, A.: Einheitsstrafe aus der Praxis des Strafvollzugs geschen. Zeitschrift für Strafvollzug 13., 1964. In: Csetneky László: Alkalmazkodás a börtönkörnyezethez. Alkotó Ifjúság tanulmánykötet, IM, 1981.

neurotikusok. György Júlia⁴ szerint a törvénytörő, bűnöző személyek általában antiszociális beállítottságúak. Nézete szerint minden antiszociális életvezetés mögött ott rejlik a pszichés működés zavara, a személyiség deformáltsága, a szocializáció elégtelen volta. Úgy véli, a szabadságvesztésre ítélt fogvatartottak jelentős hányada sérült személyiség.

Az elsőbűntényesek, a rövid időre ítélt esetében azonban még nincs szó kóros elváltozásról. A hosszú szabadságvesztésre ítélték, és főleg a visszaesők között – tapasztalataim szerint – jelentős számban fordulnak elő neurotikus, szociopata, vagy alacsony szinten rögzült személyiségű elítéltek, akiknek viselkedése eltér az elfogadottól és „másságuk” szembetűnő. Ezek a fogvatartottak izgágák, verekedők, feljelentéseket gyártanak, másokat pervezításokra bírnak rá, öngyilkosságot kísérelnek meg, a munkában, a feladatok teljesítésében képtelenek helytállni, a rendet és fegyelmet megszegik, engedetlenségre és lázadásra hajlanak. Ugyanakkor extrém módon konformisták, és így megközelíthetetlenek.

Arra a kérdésre tehát, hogy a deprivációk milyen típusú elítéltekre hatnak, csak differenciált választ lehet adni. Mindenesetre György Júliával egyetemben úgy gondolom, hogy sok köztük a személyiségzavaros, noha pl. a gondatlan elkövetők zöme egészséges lelkületű. A kriminális személyiségzavarosokat Popper Péter⁵ nyomán a legnagyobb létszámú, jellegzetes személyiség hátterű típusnak tartják. 1966-ban Brehm⁶ A pszichológia reaktancia elmélete című tanulmányában az alábbiakat írta: „Ésszerű feltételezni, hogy ha egy személy magatartási szabadságát csökkentik, vagy csökkentéssel fenyegetik, akkor motiváltan izgatott lesz. Ez az izgatottság valószínűleg a szabadság bármely további elvesztése ellen, illetve arra irányul, hogy újra létrehozza az elvesztett, vagy fenyegetett szabadságot.”

Az elvesztett szabadság restaurálására alakul ki, a deprivációk enyhítésére szerveződik a Boros János emlegette börtönszocializáció. Ez utóbbi az intézmény formális struktúrája mellett létrehozott informális struktúráról függ. A fogvatartottak nagyobb része megfigyeléseim szerint kimarad az informális csoportosulásokból, semleges pozíciókat foglal el. Egy informális csoport működéséhez közös cél, közös értékek és normák szükségeltetnek, valamint a státusz és a szerep differenciálása. A börtönélet deprivációi frusztrálják az elítélteket, csökkentik önértékelésüket, amit azok igyekeznek helyreállítani. Ennek érdekében olyan értékeket és normákat hoznak létre, amelyeknek képesek megfelelni. Céljuk, hogy magatartásuk szociális visszajelzése társaik részéről pozitív legyen. Ez kedvezően hat önértékelésükre, énképükre.

Az elítélt nem törődik azzal, hogy a célul tűzött normák helyesek-e vagy sem, számára az a fontos, hogy a csoport előtt bizonyítsa rátermettségét. A csoporton belüli státuszokért természetesen meg kell küzdeni, az informális státuszhierarchia erőszakos alapon szerveződik, valakit, valakiket le kell győzni. Az agresszív megoldást a kintről hozott tapasztalatok sugallják, ebben főként az erőszakos bűnelkövetők az irányítók. A magas informális státuszú rab számára a csoporthoz tartozás egyértelműen nyereséges, a depriváció csökkenése és az énkép helyreállítása miatt. Az alacsony státuszú rab számára más ténye-

⁴ György Júlia: Az antiszociális személyiség kialakulása. Medicina, 1967.

⁵ Popper Péter: A kriminális személyiségzavar kialakulása. Akadémia Kiadó, 1970.

⁶ Brehm, J. W.: A Theory of Psychological Reactance 1966. In: Csetneky László: A pszichológiai ellenállás természetéről. Módszertani Füzetek 1988/1.

zők – elsősorban a valahová tartozás igénye, a státuszemelkedés lehetősége, és ezzel az énkép erősítésének esélye – motiválják a csoporttagságot.

Alacsony státuszba főleg az elszenvedett agresszió által lehet jutni. Az elítélt, ha védelmet kér a felügyeletről, társai besúgónak minősítik, és árulását megtorolják. Ha valamelyik fogvatartott ki akar lépni az informális csoportból, akkor megvetés, elutasítás lesz az osztályrésze. Sajátos helyzetbe kerül tehát, miután a szabad társadalom eltaszította, most a rabtársadalom is elejti, visszavágja. Az ilyen elítélt az informális struktúra legalján rendszeres verbális, illetve fizikai támadássorozatnak van kitéve. A magasabb státuszú elítéltek bár kizsákmányolják az alacsony státuszúakat, egyben meg is védik őket, más, nem a csoporthoz tartozó elítéltek agressziójától.

Láttuk tehát, hogy az elítéltek a büntetésvégrehajtási intézetekben sajátos szituációkba kerülnek. Egyrészt alkalmazkodniuk kell az intézet rendjéhez, az ott szolgálatot teljesítők elvárásaihoz, másrészt el kell sajátítaniuk a bentlakók normáit, a társak szubkultúráját. Ebből persze nem következik, hogy minden elítélt tagja valamilyen informális csoportnak. Tapasztalataim szerint a fogvatartottak egy része kívül marad ezeken a csoportosulásokon, semleges pozíciót foglal el, vagy csupán alkalomszerűen vesz részt olyan akcióban, amelyekből hasznot remél.

A börtönszituációban tehát az elítéltek eltérő magatartást tanúsítanak, melynek mentén kategorizálhatók. Négy alapvető csoport különíthető el: az együttműködőké, akik megférnek az intézeti dolgozókkal, elfogadják a formális rendszert; a szembenállóké, akik az informális rendszer részei, tagjai; a kétlakiaké, akik mindkét rendszerrel kollaborálnak és végül a fékezhetetleneké, akik senkihez sem hajlandók igazodni.

Az *együttműködők* közé főképp az elsőbűntényesek, valamint a visszacsúszó elítéltek egy szűk csoportja tartozik, akik munkájukkal bizonyos védettséget, tekintélyt vívtak ki, akik megbecsült státuszt szereztek a hierarchiában. Ide sorolhatók az írkok, a zárkafelelősök, a brigádvezetők, a házimunkások, a raktárosok stb. Ők igyekeznek visszailleszkedni a társadalomba, pozitív hatást gyakorolnak a többi elítéltre, és segítik a nevelők tevékenységét.

A *szembenállók* leginkább visszacsúszó elítéltek, akik súlyos, többnyire agresszív jellegű bűncselekményeket követtek el. A kötelező normáknak nem vetik alá magukat, megpróbálják azokat kijátszani. Hasonló típusú elítéltekkel barátkoznak, olyanokkal, akik már bűnösöknek tartják magukat, és törekednek minél jobban megfelelni a szerepnek, sőt ideológiát gyártanak a bűnözés szükségességének igazolására. A bv-intézet rendje, fegyelme ellen együtt lépnek fel lázadásra, szökésre vagy legalábbis a felügyelet bosszantására együtt szőnek terveket. Elítélttársaikkal szemben is agresszívak, aki nem tudja magát megvédeni, azt könyörtelenül kihasználják.

A *kétlakiak* kapcsolataikban, megnyilvánulásaikban látszólag megfelelnek a normáknak. Általában jó szociális háttérből jöttek, ezért alkalmazkodóképesebbek. Várhatóan be tudnak majd illeszkedni a társadalomba. A bv-testület tagjaival és elítélttársaikkal egyaránt megférnek, céljaik érdekében bárkivel együttműködnek. Közben biztosak abban, hogy senki nem lát keresztül rajtuk. Az informális rendszerben ők a helyezkedők, az ügyeskedők, a mindentudók.

A *fékezhetetlenek* gyakran kriminális személyiségzavarban, neurózisban, szociopátiában vagy más jellegű személyiségzavarban szenvednek. A bv-inté-

zetbe jutásuk után hamar kiderülnek magatartási rendellenességeik. A közösségbe nem tudnak beilleszkedni, konfliktusaikat nem képesek megoldani, és ez további magatartászavart (impulzív, rövidzárlatos, illetve paranoid reakciókig terjedő cselekvésektől egészen az öngyilkosságig) vált ki belőlük. A hierarchia alján foglalnak helyet és céltáblái a többi elítéltnel. Legtöbbször már a verbális agresszió hatására jelenetet rendeznek. Gyakran kerülnek a hierarchiában magasabb státuszú elítélt védelme alá, aki saját céljainak megfelelően irányítja őket.

Az informális csoportok révén főleg a hierarchia alsó fokán elhelyezkedőkre jelent veszélyt a börtön. Az ilyen elítéltek arra kényszerülnek, hogy kiszolgáltatott helyzetükön változtassanak. Ez természetesen ritkán sikerül. A személyiségromboló hatások heveny lelki zavarokat és káros viselkedésformákat (önkárosítást, homoszexualitást, agresszivitást stb.) okozhatnak. A börtönértékrendben az agresszivitás persze igen előkelő helyet foglal el, hisz az esetek legnagyobb részében általa lehet hatalomhoz jutni. Ez utóbbi megszerzése nemcsak cél, hanem eszköz is. Ha az egyén egy vagy több rabtársával szemben fölérendeltségi viszonyba kerül, ha a börtön engedélyezett magatartási szabályain túl plusz cselekvési szabadsághoz jut, és ezáltal nagyobb függetlenséget nyer, akkor ez enyhíti a börtönbe kerüléssel járó státuszvesztéséget.

Az erőszak több fajtáját figyeltem meg a bv-intézetekben, egybevéve azokkal, amelyeket a már említett Boros János féle tanulmány⁷ részletesen ismertet. Az alábbiakban néhányat röviden elemeznék. A *homoszexuális erőszak* hasonló formában zajlik, mint a heteroszexuális. A kezdeményezés lehet egyéni vagy csoportos. A támadókat nemcsak a szexuális kielégülés, hanem az áldozat feletti hatalom is motiválja, mert ez utóbbit az értékstruktúra elismeri, jutalmazza. Amikor az egyén szexuális integritásának megőrzése érdekében agresszív, vagyis ha megvédi magát, akkor is emelkedik a státusza az informális hierarchiában.

A *gazdasági erőszak* azt jelenti, hogy az adós nem akarja vagy nem tudja törleszteni az adósságát, a hitelező pedig erőszakhoz folyamodik. De alkalmazhat erőszakot az adós is, ha nem akar fizetni, ez esetben kényszeríti a hitelezőt, hogy semmisítse meg az adósságát. Magasabb státuszú elítéltek fenyegetéssel szoktak bizonyos anyagi javakat eltulajdonítani. A motiváció itt is a hatalom erősítése, a státusz növelése.

A *provokáció* céljai is hasonlóak. A sértésre adott válasz, a megtorlás, a sértett által megválasztott helyen és időben történik. Beugratás, provokáció nemcsak egyének, hanem informális csoportok között is előfordulhat. A retorzió szabályai hasonlóak... Az informális csoportok versengenek a nagyobb befolyásért. A küzdelmet az erőszak dönti el. Ilyenkor keletkeznek az ún. lépcsőn megcsúszott, fűrdőben elesett, nekiment az ágyynak – típusú sérülések.

Az intézeti dolgozók elleni erőszak nem jellemző, de azért ritkán meg-esik. A tapasztalatok szerint ilyen cselekményt főleg kóros elmeállapotú elítéltek követnek el valamilyen frusztráció hatására. Főleg a *pszichopata fogvatartottak* lázadoznak örökké. Agresszivitásuk feltűnési vágyból, az egyéni érdek minden áron való érvényesítéséből magyarázható. Többnyire beérik verbális agresszióval, ám ha ilyen esetekben elutasítják őket, akkor fizikai erőszakhoz is képesek folyamodni. Mindegy számukra, hogy a szembenálló fél elítélt vagy bv-dolgozó.

⁷ Boros János: Agresszivitás a börtönben. IM Bv. Szakkönyvtár, 1980.

A deprivációs hatások (ide sorolom a börtönszocializációt is!), az elítéltek legfontosabb típusai, az alkalmazkodás eltérő formái és a viselkedészavarok áttekintése után azt a vizsgálatot szeretném bemutatni, amelynek segítségével konkrét adatokat szereztem a vázolt problémakörben. Az volt a hipotézisem, hogy a többszörös visszaesők (annak ellenére, hogy gyorsan szocializálódnak a börtönben, hogy könnyen védekeznek a deprivációs hatások ellen) személyisége kóros elváltozást szenved. Ugyanakkor az elsőbűntényesek (akik nehezen alkalmazkodnak a formális-informális normákhoz, akik deprivációs szintjüket magasnak érzik) személyisége nem utal kóros elváltozásra. Azt is feltételeztem, hogy a fogvatartottak deprivációs érzése a börtönrezsimek szigorának változásával együtt mozog majd.

Hipotézisem igazolására 200 férfi elítéltet vizsgáltam meg. Ebből 52 fogházas, 50 börtönös, 49 fegyházas fokozatú elítélt volt, 50 pedig ún. szigorított őrizetes. Vizsgálati módszerként a Boros János készítette deprivációt és börtönszocializációt mérő kérdőíveket és pontozó skálát alkalmaztam. A deprivációs kérdőív a Sykes által meghatározott öt megfosztástípusra kérdez rá. Egy tipikus válasz: „nincs lehetőségem arra, hogy egyedül maradjak a feleséggel vagy egy lánnyal, ha megkívánom.” A börtönszocializációs kérdőív tizenöt kritikus börtönszituációt térképez fel. Például: „mit tenne akkor, ha barátját erőszakkal homoszexuális kapcsolatra akarnák rábírní?”

A vizsgálatban résztvevők bemutatása

A fogház fokozatú elítéltek (52 fő) nem sorolhatók a köznapi értelemben vett bűnöző kategóriába. Bűncselekményüket nem antiszociális beállítottság, hanem bizonyos negatív személyiségtulajdonságok (pl. felelőtlenység, önismerethiány, alkoholos állapot stb.) motiválják. Ezek persze nehezen változtathatók meg, amit a visszaesők magas száma is bizonyít. Az elsőbűntényesek viszonylag könnyen elviselik a megfosztásokat, hiszen családi kapcsolataik kevésbé sérültek, és a rövid tartamú eltávozások gyakorisága jótékony hatással van rájuk. Többszörösen visszaeső társaik jelentik számukra a frusztrációt, akik jól kiépített informális rendszer segítségével igyekeznek kihasználni őket.

A börtön fokozatú elítéltek (50 fő) heterogén összetételű, hisz a büntetés miatt kiszabott szabadságvesztésnek a börtön az általános fokozata. Az ide utaltak személyiségét helytelen értékítéletek, túlzott anyagiasság, az indulatok robbanékony levezetése, alacsony toleranciaszint jellemzi. Többségük a bűncselekmény elkövetése előtt normális életmódot folytatott. Műveltségük átlagosnak, családi kapcsolataik rendezettnek mondhatók. A deprivációkat nehezen tűrik, főleg a családi-baráti kapcsolatok hiánya kelt bennük feszültséget. Tapasztalatlanságuk miatt gyakran válnak az informális rendszer áldozataivá.

A fegyház fokozatú elítéltek (48 fő) nagyobb része többszörösen visszaeső, megrögzött, konok bűnöző. Életmódjuk, gondolkodásuk kóros személyiségtorzulásra utal. A társadalom jogi és erkölcsi követelményeivel szándékosan és tudatosan szembehelyezkednek. A bűnözés szinte életformájukká vált. Feltűnően sok köztük az olyan ember, aki nem képes életközösséget kialakítani senkivel. Családi kapcsolataik formálisak és rendszertelenek. Nem kevés köztük az alkoholista. Életfelfogásuk bornírtan önző, csupán pillanatnyi igényeik kielégítése érdekli őket. Jól ismerik, „megszokták” a bv-intézet belső életét,

a családot fogvatartott-társaik alkotják számukra, itt lelnek gyermek- és ifjúkoruk régi ismerőseire. Mivel a fegyház a legszigorúbb büntetésvégrehajtási forma, itt jön létre a legszervezettebb szubkultúra. A hierarchiában elfoglalt helyekért kemény harcot vívnak, ami sűrűn előforduló fegyelmi felelősségre vonással társul a küzdelem agresszív jellege miatt.

A szigorított őrizetes elítéltek (50 fő) olyan többszörös visszaesők, akik ellen a határozott tartamú szabadságvesztés mellett, relatíve határozatlan tartamú biztonsági intézkedést is alkalmaznak. A szigorított őrizet időtartamáról a bíróság konkrétan nem dönt; leghosszabb tartama 5 év, legrövidebb tartama 2 év lehet. Ezekben a bűnözőkben erős és tartós a társadalomellenes beállítódás, életmódjuk, gondolkozásuk, erkölcsi értékrendjük kórosan torzult. Családi kapcsolataik szétbomlottak, nem ritkán több családtag is szabadságvesztés-büntetését tölti. Anyagi viszonyaik rendezetlenek, műveltségi színvonaluk az átlagnál alacsonyabb. Idegrendszerük megviselt, nagy részük gyógykezelés alatt áll.

A vizsgálatban részt vevő szigorított őrizetesek öntevékeny csoporttagok, tehát a körleten ők látják el a szolgálatot. A fogvatartottak így nem a felügyelővel, hanem az általuk választott közösségvezetővel állnak szemben. A csoport élén a közösségvezetők tanácsa van, mellettük pedig különböző – kulturális, szabadidős, egészségügyi stb. – csoportok működnek. Ezek az elítéltek jól alkalmazkodnak a bv-intézethez, valószínűleg kialakult megoldásaik vannak a deprivációk csökkentésére. Feltételeztem, hogy a depriváció és a börtönszocializáció ebben a mintában lesz a legnagyobb.

A deprivációs kérdőív tanulságai

A kérdőív igazolta megfigyeléseimet, a depriváltság érzése a szigorított őrizeteseknél a legerősebb, majd sorrendben a fegyházások, a börtönösök és a fogházások következnek. A felmérés azt mutatja, hogy a depriváltság érzése a bv-intézetben eltöltött évek alatt növekszik. (A szigorított őrizetesek pl. kétszer annyi esetben kaptak fenytést, mint a börtönösök vagy a fegyházások.) A szigorított őrizetesek és a fogházások között azonban nincs matematikailag szignifikáns eltérés. Vagyis az egyes fokozatok között a megfosztások vonatkozásában nincs elég különbség.

A szabadság elvesztését a fegyház fokozatú elítéltek élik át a legjobban, noha visszaesők, és már megszokták a börtönéletet. Valószínűleg az állandó felügyelettől, az utasításra cselekvéstől, a státusz-süllyedéstől szenvednek leginkább. Közel azonos értékű volt a szigorított őrizetesek eredménye. Ez azzal magyarázható, hogy az őrizetes már nem érzi magát rabnak, hisz öntevékeny csoportban él, külső munkahelyen dolgozik, rövid tartamú eltávozásra mehet, tehát a deprivációk jobban kínozzák. A börtönösök értékei megközelítik az előbb említett két csoportét. Lényeges eltérés csak a fegyházások és a fogházások között volt, bár a két fokozat közötti különbség nem igazán nagy. A fogházásoktól alacsonyabb értéket vártam volna.

A kényelem és a szolgáltatások hiányát a szigorított őrizetesek viselik el a legnehezebben, mivel ők már nem elítéltek. Komoly különbség az őrizetesek és a börtönösök között van, hiszen ez utóbbiak a megfosztást könnyebben élik meg, mint gondoltam. Talán azért, mert nem akarnak berendezkedni a börtön-

ben; hanem alkalmazkodnak a lehetőségekhez. Bent csak az a fontos, hogy teljen az idő, alapvetően kinti életük problémái foglalkoztatják őket. Az őrizetesekek és a fogházások között a legfeltűnőbb a különbség, holott maguk a rezsimsek sok azonosságot mutatnak az őrzés szigorában, a kedvezmények körében stb.

A heteroszexuális kapcsolattól való megfosztás a börtönösökből vált ki komoly konfliktust, hisz annakelőtte ők éltek rendezett családi és szexuális életet. Közel azonos értéket mutatott e téren a fegyházások és a szigorított őrizetesekek pontszáma, akik valószínűleg megtalálták már a szexuális kielégülés benti formáját. A fogházások lényegesen könnyebben viselik el ezt a deprivációt, mint a másik három csoport. Bizonyára a rövid büntetési idő, valamint a gyakori eltávozási lehetőség miatt.

Az autonómia korlátozása váratlan eredményt mutat, ugyanis a mért megfosztáson belül a szigorított őrizetesekek pontszáma a legmagasabb. Úgy tűnik, az öntevékenység nem jelent akkora szabadságot, mint képzelnénk. Úgy látszik, a csoporton belül kialakult szabályok, normák nem a csoport által elfogadott irányba haladnak. Valószínűleg az öntevékeny szervezet kényszerűbb kontrollt jelent az elítélt számára, mint a fogházásoknál a felügyelet jelenléte. Az öntevékeny csoportban több segédfelügyelő szolgál, a pihenőidőt töltők is együtt élnek a fogvatartottakkal: így a felügyelet többszörös. Az elítélt autonómiája korlátozásaként éli meg e helyzetet, mivel szinte minden lépéséről, ténykedéséről tudnak – nem viselhet álarcot. A segédfelügyelők jólinformált-sága a visszaélés lehetőségét is magában rejtí.

Sokkal kisebb értéket mutat a fegyházások pontszáma, holott ez a legszigorúbb fokozat, a depriváció elvileg itt a legnagyobb. Ugyancsak szokatlan eredményt hoz a börtönösök pontszáma. Kiderül, a depriváció őket viseli meg a legkevésbé. Úgy tűnik, igaz a feltevés, hogy a hosszabb szabadságvesztésre ítélt gyorsabban alkalmazkodik a börtön rendjéhez, kikapcsolja magát, ráhangolódik a kincstári életre. A fegyházások és a fogházások pontszáma között alig van különbség, meglepően magas az utóbbiak által feltüntetett érték. Tehát az autonómia hiánya a fogházásokat erősebben kínozza.

A biztonságérzet hiánya – ami utal a börtönön belüli agresszivitásra és az informális csoportok erősségére – viszonylag megnyugtató értéket, a többi deprivációs értéknél lényegesen alacsonyabbat mutat. A vizsgált csoportok pontszámai közel azonosak, furcsa, hogy a fogházások értékei a legmagasabbak...

Összegezve elmondható, hogy a visszaesők lényegesen nehezebben tűrik a deprivációkat, mint a nem visszaesők. A sorozatos szabadságvesztések között véleményem szerint nem telik el annyi idő, hogy az egyébként is sérült személyiség regenerálódni tudjon. Ennek következtében az elítéltet rendszeresen érik olyan hatások, amelyek negatívan befolyásolják személyiségét, egészen addig, amíg kóros mértékű személyiségváltozást nem indítanak el bennük.

A börtönszocializációs kérdőív konklúziói

A kérdőívvel kapcsolatban az volt a hipotézisem, hogy a többszörös visszaesők magasabb pontszámot érnek el, mint a kevesebbszer elítélt személyek; vagyis, hogy az ítéletek számának gyarapodásával növekszik a börtönszocializáltság

mértéke is. Várakozásomnak megfelelően a többszörös visszaesők pontszámai és a ritkábban elítéltek pontszámai között szignifikáns eltérést találtam. A legmagasabb pontszámot a szigorított őrizetesek érték el. Bár az őrizeteseké és a fegyházások eredményei között nincs komoly különbség, a pontszámok arra engednek következtetni, hogy az elítéltek börtönszocializációja nem fejeződik be a fegyházfokozatban, hanem tovább emelkedik a szigorított őrizet alatt. Vagyis ez a fajta szocializáltság, a fogvatartottak védekezése a formális hálózat ellen annak ellenére gyarapszik, hogy az őrizetes elítélteknek, hasonlóan a fegyházásokhoz, viszonylag kevés deprivációt kell már elviselniük.

A fegyházások és a börtönösök pontszámai között nincs szignifikáns eltérés, noha a börtönösök előzetesen csak fele annyi időt töltöttek elzárva, mint a fegyházások. Ebből arra lehet következtetni, hogy a szabadságvesztés-büntetésüket töltők hamar alkalmazkodnak a belső értékekhez, hamar elfogadják azokat. Megítélésem szerint ez abból ered, hogy a nem többszörös visszaesők együtt dolgoznak a többszörös visszaesőkkel. S ez a helyzet lehetővé teszi, hogy az utóbbiak megfertőzzék az előbbieket. Így a körleten való elkülönítés hatástalan marad, célját veszti.

A fegyházások elítéltek szocializációs pontszámai meghaladják a börtönösökét. A fegyházások között ugyanis viszonylag sok a többszörös visszaeső, aki jól ismerve a bv-intézetet, informális hálózatot képes létrehozni társaival. Hipotézisem tehát beigazolódott. Egyenes összefüggés van a visszaesés és a börtönszocializáció között. A legkisebb pontszámot a börtönösök kapták, hisz náluk a legtöbb az elsőbűntényes, őket követték a fegyházások, fegyházások és a szigorított őrizetesek. A börtönszocializáltság nem fejeződött be a fegyház-büntetéssel, hanem tovább emelkedett a szigorított őrizet alatt is.

* * *

A börtönkörnyezethez való alkalmazkodás, az ún. börtönszocializáció a deprivációk csökkentésének módjai az elítéltek egyfajta védekezését jelentik. A bemutatott helyzetek néhány tipikus viselkedésformára hívják fel a figyelmet. Ezek a gyakorlatban számtalan variáció formáját ölthetik. A felmérés megmutatta, hogy hiába sikeres a többszörösen visszaeső elítéltek alkalmazkodása, nagyon sokszor párosul kóros személyiségvonások felbukkanásával. A vizsgált elítéltek a bv-intézet formális struktúrájában élnek, a büntetésvégrehajtás céljainak megfelelően alkotnak csoportokat, személyiségük állapotára ritkán terelődik a figyelem. Ahhoz, hogy a fogvatartottak személyiségében ne következzenek be kóros elváltozások, tovább kellene csökkenteni a károsító tényezőket – fókuszba állítva a személyiséget.

Surin András